

גנזיא

כתב-עת לפרסום תעודות ומסמכים מדברי ימי חסידות חב"ד

מח
ש"פ עקב ה'תשפ"ה

חברי המערכת:
ישראל ברדה, שלמה ברדה

ב"ה

פתח דבר

בגליון זה מובאים שניים-עשר מכתבים העוסקים בהיבטים שונים בחיי אנ"ש, חלקם עוסק בחיי אנ"ש בברית המועצות, וחלקם בפולין ובליטא או אף בעניינים כלליים יותר.

בנוסף מובאים כאן פרקי-עדות מזכרונות ר' ישעיהו גרטנר, והיא עדות-זכרון על תקופת חיי כ"ק אדמו"ר זי"ע בנים בימי הבריחה מהשלטון הנאצי.

*

בקשתנו שטוחה לכל מי שיש תחת ידו חומר שהוא מעוניין לשתפנו בו, גם אם החומר פורסם מכבר, וכן הערות וכיו"ב, נא לשלוח אלינו בדוא"ל: merchav24.8@gmail.com.

המערכת

עש"ק פ' עקב,
כ"א מנחם אב, ה'תשפ"ה,
רמלה

[א]

מכתב ר' דובער שניאורסון אל גיסו מר אשר גינצברג, 'אחד העם', מכ"ד מרחשון תרע"ד. במכתב מתוארת השפעת משפט ביילים על יהדות רוסיה. כמו כן, באה כאן התייחסות אל הרב נחום שניאורסון, רבה של ניעזין, ששמו נכרך בפרשה.¹ מכתב זה נמסר לנו לפרסום על-ידי ר' פריץ ברד"א שי' מוצ'קין, שסייע גם בפיענוחו, ותודתנו מסורה לו.

בי"ע,² ו', כ"א מרחשון 21 / 8 נאוב', יאהר - צייט של אבינו³ ז"ל זי"ע

אהובי גיסי היקר האהוב והחביב החה"ש⁴ יחי' ולאחותי יקרתי חביבתי תחי', שלום ומז"ט...

מכתבה היקר הגיעני עד אחר גמר הפסק-דין מביילים בקיוב. לא יכלנו לדבר איש אל רעהו לשלום, כי כאבלים נדמינו... והחרב ממש הי' תלויה על צוארינו... תלויים בין חיים למות. הודות לאל, אחר אשר משפטו יצא לאור, ואתו עמו משפט עמנו, חיינו ותורתנו לטובה חלפה הסכנה במעט... ונקוה לה' כי מעתה יהי' שלום לישראל במדינתנו. הרושם רושם אדיר ונורא והרשעים כים יגרשו מחרפה וכלימת עולם, וזה כל שכרינו בעמלנו ונחמתנו בעניינו... הלואי לא תקום פעמים צרה... ה' מזאה⁵ נסע דרך נעזין למאסקווע, קבלנו פני' בהתחנה וכתבתי' בשם עדתנו אדרעססא טובה בעד לחמו מלחמת הצדק עם החשוכים ויוכל להם. קבלה בת"ר⁶ ובקשני למסור לכ' פ"ש וברכה עמוקה.

אתנו אכ"ח⁷ כי כל העסקים נתקלקלו ונתבלבלו.

¹ בהרחבה על מעורבותו ראה ר' שניאור זלמן ברגר (תשע"ט), 'שניאורסאן זה שניאורסאן! • חשיפה היסטורית', חב"ד אינפו, נדלה מתוך: <https://chabad.info/magazine/502365>; ר' יהושע מונדשיין (2013), 'מאה שנה למשפט ביילים: החסידות על ספסל הנאשמים', בלוג 'אמ"ת - אמת מארץ תצמח'. המאמר האחרון זמין לצפייה באתר 'כרמים': <https://www.kramim.info/article.80365735> הנאשמים/80365735.

² = בישע עליון.

³ הרב מרדכי שניאור זלמן שניאורסון, בן כ"ק אדמו"ר הרי"צ מאוברוק', כיהן כרבה של ז'יטומיר, ונפטר בימי עלומיו. מכאן מתברר תאריך פטירתו, שאינו זה המצוין אצל מנחם שמואל סלונים, תולדות משפחת הרב מלאדי, תל אביב תש"ו, עמ' 84.

⁴ = החכם השלם.

⁵ הרב יעקב מזא"ה (מוהילב, תרי"ט - מוסקבה, תרפ"ה), היה רב מטעם במוסקבה.

⁶ = בתודה רבה(?).

⁷ = אין כל חדש.

נא להוד' משלומם היקר לנו ושלום ב' היקרים יחי', וחדשות טובות ע"ד הטעכניקום⁸ בחיפה.
אם יש עוד תקוה לנו מהמוסד הזה...

ושלום! גו"א⁹ אוהבם דו"ש באה"ר כה"י

דב"ש¹⁰

אחותי יקרת!

איך קאהן דיר ארויסגיבין וואס פאר א חודש מיר האבין גיהאט פון שרעק טאג און נאכט...
אונזער נחום שנייערסאהן¹¹ דעם ראבינער בנעזין האב מען גיהאלטין אטאג בא דעם פראקאראר
און פאטעגראטירט דיא הענד... צי גלייכין זיי זיך צו די הענד פון פייוויל שנ"ס¹² וואס בא
בייליסין... מיר זיינען גיווען מעהר טוידט ווי לעבעדיג...¹³

ת"ל עבור חסדו. וועגין דער קריסלאגע איז בא קין יודישע ניט צו קריגין ג' זאהל אונז היטין.
שרייב מיר אפט.

אחי' הנ"ל

רו"ב יחי' פ"ש הטוב. לאה ת' איז גצ"ד¹⁴ גיוונד בווערשענניא.

⁸ הטעכניקום: 'הטכניון - מכון טכנולוגי לישראל'. מוסד זה נוסד בשנת תרע"ב, ומר אשר גינצברג נטל חלק בהקמתו ובמימון צעדיו הראשונים. בשנים הבאות עם הקמתו ניטש וויכוח עז בישוב סביב שפת הלימוד במוסד.

⁹ = גיסך ואחיק.

¹⁰ = דובר שניאורסון.

¹¹ הרב נחום שניאורסון, בן כ"ק אדמו"ר מהר"נ מניעזין, כיהן ברבנות נייעזין.

¹² = שניאורסון.

¹³ = אוכל לתאר עבורך איזה חודש מאוים היה בעבורנו, יום ולילה... את נחום שניאורסון שלנו, הרב בניעזין, החזיקו יום אצל התובע, וצילמו את ידיו... כדי להשוות אותן לידיו של פייוויל שניאורסון ממשפט בייליס... היינו יותר כמתים מאשר כחיים...

¹⁴ = גאט צו דאנקן, תודה לה'.

[illegible]

[ב]

העתק ממכתב הרב מנחם מענדל וורנובסקי, רבה הנבחר של ביחוב-ישן. בהמשך לפנייה במכתב זה השיב לו כ"ק אדמו"ר הריי"צ במכתבו מט"ו סיון תרפ"ח: "בזה הנני לברכו בברכת מז"ט לרגלי קבלתו הרבנות בעי"ת ביחוב ישן ... יואיל נא כבודו להגיד ברכה בשמי לקהל עדת ישורון בעי"ת ביחוב ישן יע"א בכלל, ולידידנו אנ"ש שי' בפרט, כי מקוה הנני אשר כולם כאחד יתעוררו בהחזקת שיעורי הלימודים ושאר מוסדי הדת".¹⁵

ב"ה, יום ה' מ"ב לספירה תרפ"ח, ביחוב-ישן

אל כ"ק אדמו"ר שליט"א

הנני להודיע ולבשר לכ"ק שליט"א שבע"ה נתקבלתי לרב פה ביחוב ישן יצ"ו, באלו הימים תקעתי את אהלי פה עם ב"ב, ואשלחה להגיד לאדוני,¹⁶ מאז ומעולם שמשו פה שני רבנים כאחד, לחסידים ומתנגדים, אך עתה נתאחדו שתי הקהלות יחד והיו לאחדים¹⁷ תחת דגלי בע"ה.

ישנם פה ששה ביהמ"ד, מהם שלשה לחסידים (ליובאוויטש גדול, ליובאוויטש קטן וסטאראשעלע); ושלשה למתנגדים, ומהם ביהמ"ד אחד עתיק יומין, בית חומה העומד על תלו כשש מאות שנה ובו התפלל הרד"ל¹⁸ זצ"ל.

המצב הרוחני ירד גם פה מטה מטה בעוה"ר, כמדומה עוד יותר מערי אוקראינא. אין חדרים ותשב"ר, כ"א איזה מורה שעות, ובבהמ"ד אין צפצוף ילדים, ומסופק אני אם יעלה בידי כלל לעשות¹⁹ קטנה או גדולה במקצוע הרוחני. גם החסידים דפה המה קרים ככפור, והמלה "חסידים" כבר נתרוקנה מתוכה בעוה"ר, ולעומת זה המתנגדים עדיין גם עתה איזה שנאה כבושה בלבם לחסידים, וע"כ עבודה קשה היא לי לקרב הרחוקים ולעורר הישנים, אך אבטח ואשען בשם ד' שיעזרני ויחזקני בזה.

¹⁵ אגרות קודש – אדמו"ר הריי"צ, כרך טז, עמ' קצג-קצד. אגרת נוספת אליו ראה בהנסמן שם בשולי-הגליון.

¹⁶ בראשית לב, ו.

¹⁷ יחזקאל לו, יז.

¹⁸ הרב דוד לוריא (תקנ"ח – תרט"ז), מגדולי הרבנים בדורו.

¹⁹ במדבר כב, יח.

אבקש נא כ"ק אדמו"ר שליט"א לכבדני נא נגד זקני עמי²⁰ ולשלוח לי בכי"ק מכתב ברכה ומז"ט למקומי זה החדש, אגב יעוררו נא את אנ"ש להוסיף אומץ בקביעת עתים ללמוד דא"ח וספרי חסידות, ואז יהי' נקל גם לי לעוררם בזה.

²⁰ שמואל-א טו, ל.

[ג]

מכתב ר' יהודה עבער אל כ"ק אדמו"ר הרי"צ ממוצאי ש"פ וישב, כ"ג כסלו תרצ"א. ר"י יצא עם משפחתו מרוסיה בשנת תר"צ, ובראשית תרצ"א התמנה עלידי כ"ק אדמו"ר הרי"צ לראש ישיבת 'תומכי תמימים' בוילנא.

ב"ה, מוש"ק וישב תרצ"א, ווילנא

כ"ק אדמו"ר שליט"א

מצורף בזה העתקה ממכתב ה' זלמן מקורעניץ²¹ אשר כתבו בל' נסתר ובקשני להעתיק אותו לכתב גלוי ומפורש ולשלחו לכ"ק אד"ש.

בשבוע העבר כתבתי לכ"ק מכ' מפורט ממצב הישיבה, עם איזה שאלות בהנוגע להסדר, וכמו"כ בהנוגע להעסקת ב"ב שי' לכאן.²²

בסעודת י"ט כסלו נעשה קצת התעוררו' ע"ד קביעות לימוד דא"ח ברבים, והוחלט ללמוד פ' תניא בכל עש"ק אחר קבלת שבת, פעם בביהכנ"ס קירונער, ופעם בהביהכנ"ס הב', ומפני שאלו הדורים בסמוך לביהכנ"ס א' קשה להם להתחייב לבוא להביהכנ"ס הב', ולזאת גמרו שבהביהכנ"ס הב' ילמדו אותו הפרק שלמדו בפעם הראשון בהביהכנ"ס הא' באופן שכל פרק ופרק יהי' נלמד בב' הבתי כנסיו', והרבה אמרו שילכו לכאן ולכאן בכדי שעי"ז יהי' להם בנקל יותר לחזור הי"ב פרקי' הראשוני' בע"פ כדברי כ"ק א"ש בש"ת.²³ הלימוד הותחל בש"ק העבר, ות"ל שהשתתפו(?) קרוב לג' מניני' איש, כה יתן ה' על להבא בתוס' וריבוי הן בכמות והן באיכות.

ה' זלמן מקורעניץ שי' מתאונן מאד במכתביו על דוחק מצב הגשמי שנמצאי' בו תלמידי תו"ת שברוסלאנד ובר"ח אלול עד עכשיו לא קבלו כ"א ב' אלפי' רו"כ שאינו מספק להם כלל, ומלבד כ"ז סובלים מחסור גדול בעיני מזון, כי אינו בנמצא שום דבר, ומבקש מאד אולי יכולי' לסדר שישלחו להם חבילות ממדי דמיכלא, וכמו"כ קבלתי מוויטעבסק שסובלי' מאד מהעדר השגת מידי דמיכל, ומבקשים ג"כ כנ"ל.

²¹ ר' שניאור זלמן אלפרט. אודותיו ראה ר' ישראל יהודה לוין, זכרונותי, כפר חב"ד תשנ"ה, עמ' לב, פא, פז; מרחב, גליון ב (אדר תשפ"א), עמ' 114.

²² בני משפחתו נותרו בריגא, לטביה, בעוד הוא נסע לשמש כראש ישיבה בוילנא, פולין.

²³ ספר השיחות תרפ"ח-תרצ"א, עמ' 168.

346

שגב'מ' בן רשבי' ור' שמואל' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.
 ב' יאר' ר' שמואל' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.
 ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.
 ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.
 ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.

כח' ר' שמואל' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.
 ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.
 ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.
 ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.

ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל. ור' אברהם' זכ"ל.

[ד]

העתק ממכתב ר' ישראל לייב ליפשיץ,²⁵ משנת תרצ"א, אל ר' חיים ליברמן. בראש העתק המכתב שלפנינו נרשם: "העתק מכתבו של ר' ישראל ליב ליפשיץ".

מכתב זה הוזכר במכתב רי"ל אל הרב ישראל ג'ייקובסון מ"ב סיון תרצ"א: "חכיתי מה ישיבני הר"ח ליבערמאן, ועתה כאשר קבלתי ממנו תשובה ... השאלה הא' של הר"ח ליבערמאן היתה ל"היכן". שאלה קשה כזו שלא יכולת[י] לפתרה, כי איך אוכל לבחור לי מקום בארץ אשר לא דרכו גם אבותי מעולם ולא ידעתי ולא אשמע לשונם, וגם אין לי בחוץ לארצנו שום קרוב, ע"כ כתבתי לו שיתישב עם אד"ש, וכאשר יסכים אעשה".²⁶

... קבלתי מכתבו, והנני מביע לרומע"ל תודה על התענינותו בעדי ... כבודו הודיעני שחותנו א"ש²⁷ נר"ו הסכים שאתעסק בענין הזה.²⁸ איני מבין אם דבריו הק' היו רק על ההתעסקות בענין זה ולא יותר או אפשר כ"ק ביאר גם לאן? ובאיזה אופן? רק כ' לא הודיעני הפרטים.

ידע ידידי שלצעוד צעד כזה בעת נוראה כזו בגשמי' גם חוץ לארצנו, שהמצב גם שם לא טוב, ובשעת חירום צריך אמיצות הלב, אך אחת החלטתי שאם אד"ש יסכים אעשה ולא אתחשב הרבה, ובאמת זוגתי מסכמת בהכרח מכמה טעמים: חולשת בריאותי, המצב הלא טוב גם בחוץ לארצנו, והעיקר שהיא נשאת פה לבדה עם הילדים על מי ועל מה והשי"ת יודע מתי אוכל לקחתם לשם, אבל עכ"פ מפני שהיא יודעת הסכמתי גם היא מסכמת.

נא להודיעני לאיזה עיר והמדינה אפשר ישאלוני ולא אדע מה להשיב. על השאלה מדוע חפץ אני לשנות ארץ מולדתי בדעתי להשיב שזה מסבת חולשת בריאותי שאינני ראוי לעבודה כפי תעודת הרופאים שיש אצלי וסיבת נסיעתי שחפץ אני להרפא שם, היינו בחו"ל, כי יש אצלי שם קרובים שישתדלו לרפאותי. אם אפשר להתיישב עם אד"ש דבר זה מה טוב.

²⁵ אודותיו ראה ר' מנחם מענדל ליפשיץ, 'ישראל בגולה': מכתביו של החסיד רבי ישראל לייב ליפשיץ מגולה (!) רוסיא האפילה', היכל הבעש"ט, גליון כט (ניסן תש"ע), עמ' קנו-קעד.

²⁶ שם, עמ' קסט-קע.

²⁷ = אדמו"ר שליט"א.

²⁸ בענין הזה: הגירה מרוסיה.

בבקשתי מאד"ש לעורר ר"ר עלי שלא יהיו מניעות על דרישותי ויבטלו כל המניעות ושאוכל
בעזה"י לקיים מגמתי(?) בקרוב.

ישראל ליב

שנותי 38, שמי "איזראיל", אדרעסטי:

Унеча Запод.(?) обл. ул. Луначарского 55

Израиль Лифшиц

[ה]

פנייה מקהילת בריסק אל כ"ק אדמו"ר הריי"צ בבקשה שייקבע בה את מקומו. פנייה זו הייתה בהמשך לשמועות על-דבר רצון כ"ק אדמו"ר הריי"צ לעזוב את ריגא, לטביה, ולעבור לפולין.²⁹ למעשה כ"ק אדמו"ר הריי"צ ועבר לשם שנים אחדות לאחר מכן. קטע מהמכתב (וצילומו) פורסמו ב'התמים', גליון יא (מנחם אב תשס"א), עמ' 33.

ב"ה, יום ה' לסדר "לשכנו תדרשו ובאת שמה", כ"ג יום לח' מנ"א תרצ"א, בריסק על נהר בוג

כבוד אדמו"ר בוצינא קדישא נזר ישראל כקש"ת

הגד הגד לנו כי יש ברצון כבוד מעלתו להעתיק מקום משכנו עתה לארץ פולין לעיר היות נכונה ומתאימה לרוחו וחפצו, ושם עירנו בריסק היתה בין הפקודים. והנה עירנו עיר בריסק המכונה כעת בריסק על נ"ב ומלפנים בריסק דליטא, עיר הנודעת ומפרסמת עוד משנים קדמניות לעיר מלאה חכמים לומדים וסופרים, אנשים יראי אלקים, חרדים לדבר ה' ולומדי תורתו, עיר אשר רב תושביה הם מאחינו בני ישראל יחיו, ורבים משלמת אמוני ישראל אגדת הארטודוקסים המחזיקים בתורת ה' ומצותיו, עיר המכילה בתוכה בתים שונים לתורה ולצדקה כמו ישיבת "תורת חסד" הנוסדה ע"י רבנו מורנו הגאון הצדיק ר' חיים הלוי סאלאווייציק זצ"ל זי"ע, ובה נמצאים כשתי מאות בחורי חמד יושבים והוגים בתורה לשמה, כולל לאברכים יקרים יראים ושלמים המתעתדים להתנשאות הרבנות, ותלמוד תורה המפיצה תורה לשבע מאות ילדים שונים בגילים ילדי עירנו וסביבותיה.

ולעניני צדקה לינת הצדק וביקור חולים, בית חולים גדול לעיר וגלילותיה, בית יתומים, בית מושב זקנים וגמילות חסדים, ועוד ומה מאד תכונן ותאות עירנו זאת למקום משכן כבודו, ובכן אנחנו חתומי ימטה כל ראשי העיר מיטיביה ועסקניה פונים לכבוד מעלתו בבקשתנו הלבבית בשם רבנו היקר והנכבד הגאון ר' יצחק זאב ב"ר חיים הלוי סאלאווייציק המשתוקק מאד להתענג בחברתו ובשם כל אנשי עירנו היהודים כי יואיל כבוד מעלתו לשום משכנו בתוכנו ובעירנו עיר בריסק אשר נקוה כי בה ישבע כבודו נחת ורצון כפי חפצו ורוחו ורצונו.

בתקנתנו כי כבוד מעלתו ישים לב לעתירתנו למלאות דברי בקשתנו מברכים אנחנו את כ"מ בחיים ושלום וכל טוב ומצפים בכליון עינים לתשובתו הרצוי.

מרדכי דוב (אלתר) גרויסלייט נכד הרב הגאון דיין ק' אנטטיפאלע ר' פנחס מיכאל ז"ל

יו"ר שלטון הקהלה העברית פה שלמה ליכטענשטיין

²⁹ ראה ר' שלום דובער לוין, תולדות חב"ד בפולין, ליטא ולטביא, ניו יורק תשע"א, עמ' נט, עט.

אברהם סקארבניק	סגן היושב ראש מיכאל (?)
אברהם דוד פעדער	חיים דוד (?)
ארי' ליב ליבערמאן	משה (?)
א. זילבערשטראם ³⁰	מ. גארדין
ה. קראנץ(?)	שלמה ראטענבערג(?)
נ. לעב(?) וילנסקי	דוד כשוטאפ(?)

³⁰ ר' אליהו פרץ זילברשטרום. אודותיו ראה איש החינוך, ארץ ישראל תשע"ו, עמ' 15-18.

[נ]

מכתב ר' יעקב ברלין,³¹ מאנ"ש בקהילת בריסק, אל כ"ק אדמו"ר הריי"צ.
תרצ"א

ב"ה

לכ"ק אדמו"ר שליט"א

מצאתי נחוץ לכתוב לכ"ק אודות המקוה שבערינו, שזה כעשר שנים שר' פנחס ויינבערג מחסידי סלאנימער ויש לו כאן חומה ומסחרו עם מאניפאקטור והוא חשוכי בנים ר"ל ל"ע, והוא הי' עיקר העוסק עם המקוה וכעת הוא רוצה לעזוב את מלאכת הקדש, ואמר שדי לו שעסק בזה עשר שנים וכעת יעסוק אחר והדעפאציט³² כעת מהמקוה בערך יותר משלשה מאות ד' ורוצים כעת לגבות את הסכום ע"י(?) נדבות מעירנו. והוא רוצה רק לגבות החייב לו. ולפי דעתי נחוץ מאד שהוא יעסוק ע"ז ויכול להיות שאם כ"ק מבקש אותו במכתבו שלא יעזוב את מלאכת הקדש יפעול עליו.

ג"כ כאשר באתי מוארשא התחלתי כאן לדבר אודות אשר אין כאן השגחה בהחננויות של בשר. יש כאן שמש מביהמ"ד שהוא נמצא בהמקום ששוחטים והוא מניח שם את הפאצאט,³³ אבל בהחננויות ובפרט שבכל עת נפתח חנויות חדשות ואין שום מוכיח ע"ז ובודאי יש כאלו שהם מבינים שנצרך משגיח ע"ז.

ודברתי ג"כ עם איזה אברכים שהם ג"כ עסקנים ויש ואמרו לי שהם רוצים לכתוב לכ"ק שבודאי צריכים משגיח ע"ז ולפי דעתם אני בעצמי טוב ע"ז אבל להשיג לע"ע מעות מעירנו ע"ז א"א שהדחקות גדול והתלמוד תורה דפה שיש כאן בערך שבעה מאות ילדים הוא ג"כ בדחקות ובכל עת תופשים עצות איך לחזק את המוסד הזה שלא יפול, וג"כ הישיבה דפה ושאר המוסדות, כמו בית יעקב ושיעורי ערב וכל הצדקות כמו לינת הצדק ובית יתומים ומושב זקנים אשפיטאל הם בדוחק ע"כ א"א לע"ע לראות אודות מעות ולפי דעתם אם באפשר שכ"ק ישיג מעות ע"ז ממקום אחר להתייסד זה וחושבים שכאשר יפתחו הקהילות עפ"י חוק המדינה היינו שיהי' להם כח ליקח מעות בודאי יראו אז שיתנו ע"ז באשר שהקהלה שבמחנינו הרוב מאנשים כאלו שדורשים זה ולא נתתי להם לכתוב לע"ע וכי בודאי להם טוב הדבר שהם רוצים בזה שיהי' השגחה ובפרט לע"ע בלא מעות ורוצים ג"כ שיהי' לי פרנסה ולי בודאי יש ג"כ פני' זאת שאני נצרך לפרנסה.

³¹ ראה אגרות קודש – אדמו"ר הריי"צ, כרך א, עמ' שלד-שלח; שם, כרך יד, עמ' רסו-רסז.

³² = הגרעון.

³³ = חותם.

ובודאי הי' יותר טוב שאם הי' לי פרנסה כך ושאוכל לעסוק בזה כך וג"כ בשארי דברים כמו שבת וכדומה אבל ליקח על עצמי עבודה כזה שלפי דעתם צריכים רק לילך בהחננויות של בשר ולראות אם יש פאצאטין על הבשר אבל לפי דעתי צריכים ג"כ להיות בקי בניקור, וזה אינני בקי, ובכלל לעסוק בזה כדבעי צריכים לזה אנשים כאלו שאין להם דאגת פרנסה, ואני מבקש תשובת כ"ק ועצתו אודות זה.

יעקב ב"ר דוד ז"ל ברלין
מבריסק

וזה האדרעס של ר' פנחס ויינבערג:

P. Wejnberg
Dambrowskiego N=24
Brześć 12/13

[illegible]

283

קדושה כזה טעם בעצם לבינה נק' ק"לך דחוקות
 על דבר ודבר אהם ש בלעזין ל' דבר
 על אפי בעצם לבינה נ"ב אהיה דקי דנקוד
 וזה אינו קטן. וזהו אהיה דזה בדקו
 לבינה לזה אהיה כאלו ששן ל' דבר בינה
 אהיה דבר תורה כ"ק וזהו אהיה
 אהיה כ' דבר על דבר אהיה

אהיה דבר אהיה כ' דבר אהיה

P. Wajenberg

Dambrowskiego 24

Brześć ^{n/3}

[ז]

מכתב ר' מיכאל אהרן זליגסון³⁴ אל כ"ק אדמו"ר הרי"צ, מג' סיון תרצ"ב.
המכתב עוסק בהגדלת לימוד הדא"ח בקראקא.

ב"ה, יום ג' נשא, ג' סיון

לכ' הכ"ק האדמו"ר שליט"א

את מכתב מהכ"ק מיום כ"ו אייר קבלתי במועדו ורואה מכותלי' איך הכ"ק נכון ומוכן ומזומן לעשות הכל במס"נ לטובת הלימוד דפה, ולכן דאבה לבי שלא אוכל לעת עתה לכתוב שיבא משפיע בדא"ח שיהי' באפשרי להחזיקו כאשר ראשית לע"ע לא מצאתי שום מראה מקום מהלומדים ושברצוני' ללמוד שיוכלו לשלם מעמד על הוצאות הנ"ל, ולא הי' אצלי הכל כפי בשנים קדמניות הייתי יכול לקבל הכל על עצמי והייתי משלם כל הוצאותיו, אף בלתי עזרת זולתי, אך כעת עמוס הרבה עלי ועל צוארי ולא אוכל לקבל ע"ע כמובן וכל הרוצים ללמוד אין באפשרם לסלק כפי שידוע שמ"עניים תצא כו",³⁵ כן מפני כפי דברי הנ"ל אינם מכירים בשפת אנשי דליטא, כפי שהי' בפה עם איזו מגידים דליטא, אך כפי שדברתי עם חסיד אחד דפה בשם ר' משה ענדע אפשר הוא יהי משפיע בדא"ח בספרי הרב זי"ע אשר כפי שאומרים הוא מקובל גדול וי"ש ולומד הרבה בקבלה, הגם שלע"ע בדעתו לנסוע על ימי הקיץ [גם בדעתו ג"כ לנסוע ערך חדש תמוז למעון הקיץ לא רחוק מפה], ואפשר סמוך לימים נוראים ... ואפשר יעלה לי אז למצא איזו משען שאוכל למצא מראה מקום שנוכל להחזיק מי מתלמידי ד"תומכי תמימים" ואז היינו יכולים להביא לפה כמו ה' מרדכי אקערמאן מקשאנאו לא רחוק מפה אשר הוא כפי שאמר לי עוד לפני הרבה שנים רכש לב מהרבה אנשים דעירו ולמד אתם בדא"ח והוא הי' תלמיד מהכ"ק עוד בליובאוויטש והוא מכיר גם השפה והלשון דפה.³⁶

באמת הוא חרפה ובושה עבורי, בקראתי אתמול את מכתב של ח"א³⁷ ר' אלכסנדר ריינין³⁸ נ"י איך שעלתה לו בעזרת השי"ת ובעזרת הכ"ק בעיר פאריז למצא מראה מקום והאפשרות להחזיק תלמיד דתומכי תמימים³⁹ כפי רצון הכ"ק ובטח מגלגלין⁴⁰ כו' והוא זכה לזה בשם, אך מה אוכל

³⁴ אודותיו ראה ר' מיכאל אהרן זעליגסאן, תולדות ר' אברהם הרופא, ניו יורק תשנ"ה, עמ' 25-32.

³⁵ נדרים פא, א.

³⁶ בהמשך נשלח לשם הרב מרדכי מענטליק. על כך ראה ר' שלום דובער לוין, תולדות חב"ד בפולין, ליטא ולטביא, ניו יורק תשע"א, עמ' רנט; זעליגסאן (לעיל, הערה 34), עמ' 33-34.

³⁷ = חתן אחי.

³⁸ אודותיו ראה שם, עמ' 45-54.

³⁹ ר' שמעון לייב גרינברג, מתלמידי 'תומכי תמימים' ליובאוויטש, שימש כשד"ר וכמשפיע.

⁴⁰ תענית כט, א.

לעשות כאשר בפה לא נמצאו ממכירי של הכ"ק, כן אין בפה לבד ש"ב⁴¹ הר' יוסף משה שניאורסאן.⁴² מאנשי שלו' אשר בפאריז נמצא בטח הרבה אלפים מתושבי רוס',⁴³ ומאנ"ש כן ממכירי הכ"ק. כן מפני שרבה כמעט כל בית מדרש שייך לאיזה מפלגת או פאליטיק וכדומה כ' אשר לא אמצא אפשר להכניס את ראשי בשם וכ'.

את הספר ליקוטי תורה אבקש את הכ"ק לשלוח על חשבני ע"י נאכנאהמע⁴⁴ כן שארי ספרי הרב זי"ע. גם אצלי נמצא א' ליקוטי תורה וא' "תורה אור", "תורת חיים", וד' יתב' יזמין לנו להשיג מראה מקום והאפשרות להביא הדבר מכח אל הפועל ואברך את הכ"ק בשמחת החג ולקבל התה"ק כפי שקיבלו בהר סיני שלא הי' כ' רק בבריאות טובה וברו"ג ובכט"ס

אשאר ידידים ש"ב דושוטוכ"ה⁴⁵

מיכאל אהרן בן שטערנא
סלאווע

⁴¹ = שאר בשרי. רמ"א היה נין לר' חיים אברהם בן כ"ק אדמו"ר הזקן.

⁴² בן הרב נחום זלמן שניאורסון, אב"ד צ'רקאס, נכד אדמו"ר הריי"צ מאבורוץ'.

⁴³ = רוסיה.

⁴⁴ = גוביינא.

⁴⁵ = דורש שלומם וטובתם כל הימים.

[illegible]

[ח]

מכתב תלמידי התמימים בקורסק, משנת תרצ"ג, אל כ"ק אדמו"ר הריי"צ. המכתב כתוב בכתב-ידו של ר' שאול שטיינבוק, והחתימה "קורסק, התמימים" נרשמה במזכירות כ"ק אדמו"ר הריי"צ.

ב"ה

אל כ"ק אד"ש!

בטח ידוע לכ"ק מהגזרה אודות הניירות, וגם פה יהי' בקרוב כזאת, ואין אנו יודעים מה לעשות, להשאר כך א"א בשו"א, ולהתחיל במלאכה באופן שנוכל לחיות ממנה בלא שום תמיכה א"א, ובכלל יש לנו מניעות ועיכובים על עבודתינו אפילו מהבע"ב החשובים, ואומרים שאם לא נתחיל לעבוד עוד עבודה לא יתנו לנו לעסוק בעבודתינו התכלית(?), וע"כ אבקש מכ"ק שיודיעני דעתו בזה.

והנני אומר שלום

קורסק, התמימים

23

! உணர்வு நான்

[illegible]

007/P
L. M. J. J.

[ט]

מכתב ר' שאול שטיינבוק, תלמיד 'תומכי תמימים' בקורסק, אל ר' יחזקאל פייגין, מזכיר כ"ק אדמו"ר הרי"צ, מו' אייר תרצ"ג.

בע"ה, יום שהוכפל בו כי טוב לסדר אחוק"ד שנת צ"ג לפ"ק, קורסק

אל כבוד ידידי הת' מאד הנע' וו"ח יא"ב וכו'
מוה"ר הרי"ף

שלום וברכה עד העולם!

אחדשה"ט, אעפ"י שכבר כתבתי לכבודו מכתב וגם חברי בנציון,⁴⁶ אבל הלחץ זה הדחק⁴⁷ תאלצני לכתב לכבודו עוד הפעם, היות שהוצאתינו גדולה מאד ואין לנו אף פרוטה אחת, הוצאתינו על הכרחיות עולה כעת עד שנים עשר שקלי', ואל ידמה שהוצאתינו החצי מהסכום הנ"ל למשל, ולכן הנני כותב סכום כזה כדי שישלחו החצי, אבל האמת אינו כן, אלא הנני כותב קשט דברי אמת והוצאתינו כסכום שכתבתי, לתמיכה אין לנו כעת כמעט משום מקום, ע"כ באתי לבקש עלי ועל כל הנלוים אלי⁴⁸ שישתדלו עבורינו בכל האפשרית, וגם אבקשו שאם ישלח יותר טוב שישלח בפעם אחד על אדרעס אחד, ולא לחלק על כמה אדרעסן, ומגדל בטחוני שימלא בקשתי ולא יינטש מעט הצאן⁴⁹ אקצר ואשאר דו"ש וטובתו בלונ"ח.

ש. שטיינבאק

⁴⁶ הת' בן-ציון באסאור-קצנלסון. אודותיו ראה ר' שלום דובער לוין, תולדות חב"ד ברוסיא הסובייטית, ניו יורק תשמ"ט, עמ' רצז, שכט; ר' ישראל יהודה לוין, זכרונותי, כפר חב"ד תשנ"ה, עמ' לב.

⁴⁷ ע"פ ספרי לדברים כו, ז; הגדה של פסח.

⁴⁸ ע"פ אסתר ט, כז.

⁴⁹ ע"פ שמואל-א יז, כח.

[י]

המכתב להלן עוסק בשיפוץ קברו של ר' שניאור זלמן בזפלו⁵⁰. בשנותיו האחרונות הוא התגורר בסן פרנסיסקו, קליפורניה, ושם נפטר. הוא נטמן תחילה בבית העלמין היהודי 'Eternal Home Cemetery' בקולמה, קליפורניה. בהמשך הוא נטמן בחלקת אגודת חסידי חב"ד בבית העלמין 'מונטיפיורי', בסמיכות לאוהל כ"ק אדמו"ר הרי"צ. ככל הנראה העתקת קברו נעשתה יחד עם המצבה, ובשל כך נדרשו בה שינויים, כפי שמופיע במכתב שלפנינו. המכתב שלפנינו אינו מתוארך והוא חסר פרטים על הכותב, ומסתבר שהוא משלהי שנות ה'תש"כ או משנות ה'תש"ל. המכתב נמסר לנו על-ידי הרב **מנחם מענדל** בהרח"ש הכהן כהן, ותודתנו מסורה לו.

ב"ה

לחברי החברא קדישא דאגודת חסידי חב"ד
שליט"א

בס' 'דרכי חסד' בסי' ל"ג סעי' ג' כותב* ... ואח"כ מפקחין על הענינים הצריכים תיקון בביה"ח, כמו גדר או שאר תיקונים. והנה כבר מכמה שנים שכ"ק אדמו"ר שליט"א הביע אי שביעות רצון מזה שעל המצבה של הר' שניאור זלמן ע"ה בעזפאלאו כתובים אותיות אנגליות (וכמדומני ג"כ ה' לא שבע רצון מזה שגוף המצבה היא בצבע שחור), והנה ענין הב' קשה יותר לתקן, אבל ענין הא' הוא בנקל יותר.⁵¹

והנה יה"ר אשר סוכ"ס יסדרו את זה.

* אדות היום דט"ו כסלו

⁵⁰ ר' שניאור זלמן בזפלו (ניקופול, י"ח אדר תר"מ – סן פרנסיסקו, י"ט תשרי תשכ"א), מבוגרי תלמידי 'תומכי תמימים'. לאחר המהפכות ברוסיה ברח לרומניה, ולאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה הצליח לברוח לארצות הברית. בשנים הראשונות התגורר בקראון הייטס, ניו יורק, ובהמשך עבר לסן דייגו, קליפורניה, ולסן פרנסיסקו, קליפורניה.

⁵¹ למעשה, שני העניינים האמורים במכתב תוקנו, והוקמה לו מצבה חדשה.

[יא]

הרשימה הבאה נכתבה על-ידי ר' חיים יצחק בונין.⁵² רח"י בונין פעל יחד עם סופרים ואנשי רוח מגזע חב"ד, ומטרתם הייתה להנגיש את תורת החסידות ואורחותיה ל'איש המודרני'. פעילות זו זכתה להתייחסות מכ"ק אדמו"ר הרי"צ.

הרשימה שלפנינו מתארת תוכנית עבודה לאיסוף המידע אודות חסידות חב"ד, ונראה כי בהמשך לתוכנית זו הדפיס את ספרו 'חב"דיש: געשטאלטען, בילדער, חזיונות, ערצעלונגען, שמועסען' (לודז' תרצ"ח). רשימה זו נשמרה בגנזי מזכירות כ"ק אדמו"ר הרי"צ.

תורת רבותינו הקדושים נ"ע, הן בהשגה שבמוחין בבחינת רוחניות הנה"א והן באהוי"ר שבלב וקיום תומ"צ בפועל, הכל כאשר לכל מפורש ומבורר, בהיר כוהר הרקיע לטוהר, בספרים וכתבים הנדפסים, וכל מבקש ליהנות מאורה שעריה פתוחים כאלם לפניו.

אמת, הרבה הרבה מדרושי רבותינו בדא"ח נשארו לצערנו עד היום במצב של כתבי יד, לא זכו עדיין לגאולה והתגלות, בבחינת כאבן שאין לה הופכין. כלום אפשר לשער כמה פניני אור והשגות נעלות בפנימיותה של תורה גנוזות בהם. ואולם זאת היא נחמתנו, כי בספרי חסידות הנדפסים בהם יש עכ"פ די והותר מזון רוחני ומים עליונים להשביע ולרוות נפשות אנ"ש הצמאות לדא"ח בעבודה שבמוח ולב בתורה ותפלה וכו'.

בכח האמונה הטהורה מצד נר נשמה שבקרבנו בצרופה של רזא דמהימנותא בנצח ישראל לא ישקר שהנחילנו רבותינו הגדולים נ"ע הנה חיה בקרבנו בבחינת וצדיק באמונתו יחיה אמונת אמת ויציב, שתורת רבותינו ז"ל לא תפסק מלהיות מזון למחיה לאנ"ש בתוך תוכם בפועל ממש, בכל מקום שהם, עד קץ הימין שזכה כלנו לראות בנועם עליון כשתמלא הארץ דעת אלקים כמים לים מכסים.

כנגד זה תולדות ימי החב"ד, השתלשלותה מדור לדור חיי רבותינו, תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, מנהגיהם, דרכי עבודתם והליכותם בקדש, כן התיסדותם של קבוצי חב"ד במדינות שונות בעשרות השנים האחרונות וכיוצא בהם, החומר הנוגע לענינים האמורים עדיין מפורז ומפורד בבחינם גולים ונדחים בין אנ"ש, שמחמת התלאות והמצוקות שהשיגו את כלל ישראל

⁵² ר' חיים יצחק בונין (הומל, תרל"ה - לודז', תש"ג), סופר עברי ויידי. חיבר בין היתר סדרת ספרים בשם 'משנה חב"ד', המבארת את יסודות חסידות חב"ד.

בשנים האחרונות נעקרו ממקומם ונטלטלו בחזקת היד למדינות רחוקות ואין קשור וחבור ביניהם, ובסבת דאגות וטרדות הפרנסה אין איש בין אנ"ש דואג לקבוצם וכוונם.

והחששא גדולה מאד, שבהמשך השנים ילך כל החומר היקר הזה לטמיון וזכר ושארית לא יהיו לו בקרב החיים. הנה זה יחליש עוד ביותר את קשר המסורת האחת של אנ"ש לרבותינו אבותינו בנפש, רוח נשמה וכו'. כן יהיה הולכים ומתרופפים עצם הזכרונות היפים והטהורים מאותם הימים הטובים כשבתי מקדש לחב"ד עמדו על מכונם ורוה"ק היתה מפעמת בהם וקדושתם היתה פרושה על המקומות הקרובים והרחוקים.

קורות נושאי דגל החסידות והחסידים, מאמרים קצרים בודדים, שיחות ופתגמים, מכתבי רבותינו לאלפים ממש, תולדות התיסדותם של ישובי אנ"ש בערים ועירות במדינות שונות, בדיחות וחידודים, ספורי מעשיות ואגדות ע"ד החסידים, מסבות חסידים ביומי דפגרא, שעליהם אמר לפי השמועה אחד מנכדי הצ"צ נ"ע, שהם בחינת סעודת מצוה... בכל אלו יש מעין מילואים והשלמה יפה לספר החיים של מאורותינו הגדולים, משמשים בחינת אונים לעיקר תורתם. החומר האמור הריהו עדיין בבחינת קרקע בתולה זקוק לעבוד ותקון ושכלול וכו'. כל נימא ותג שבשיחות רבותינו הוגים דעת אלקים ואהבת תורה ויר"ש. חוץ מזה יש לכל אלה ערך של תעודות והוכחות נאמנות על פרצופם הזך של נושאי דגל החסידות, על מעלתה וקדושתה של תורת החב"ד וכו', בעזרתם אפשר יהיה לערער עד היסוד את הדלטוריא ומחשבות נבלה של כותבי פלסטר על החסידים והחסידות וכו'. חרדים אנו לכל מלה ומלה שיצאו מפיהם ומפי כתבם, כשמחסירים מלה כאילו מחריבים עולם מלא, ק"ו בן בנו של ק"ו כמה גדולה החובה לדאוג שלא יאבדו לבטלה פרשיות שלמות מעולם חייהם הממולא מינם הטוב של דרכים ונתיבות להשגות לעילא ולעילא.

עת לאסוף! הגיעה השעה לכנס את הניצוצות הפארים והנדחים והיו למשכן אחד!

על יסוד האמור לעיל הנני פונה אל קבוצי אנ"ש בכל אתר ואתר בכל מדינה ומדינה להתחיל בקבוץ החומר האמור, וכדי שלא תהיה אנדרלמוסיא במשלוח החומר עצתי נכונה, שכל קבוץ יבחר מקרבו אחד, שהוא יקבץ את החומר בין חבריו וימציאם לידי. כן רצוי הדבר שהחומר הנשלח אלי יהא ערוך על גליון מיוחד שלא בצרוף עם ענינים אחרים (שפונים אלי) שאינם ממינו של זה.

הלשון יכולה להיות אם יידיש אם לה"ק, ובלבד שיתרחקו בזה מהרדיפה אחרי מליצות וצחות הלשון העלולים לסרס את גוף הענין, אלא למסור בכתב דברים כהויתם מה ששמע או ראה וכדומה אעפ"י שלא יהיה שום קשר וחבור בין המאמרים והמכלים(?). מקורות לכל זה משמשים: מפי השמועה, מפי כתב בספר ומפי ראייה.

ואלו הם המקצועות הנוגעים לעניננו:

(א) מחלקת רבותינו ותלמידיהם וחסידיהם הגדולים עד ימות נכדי רבינו הצ"צ נ"ע: ילדותם ורבותיהם הראשונים בנגלה ונסתר; חבריהם בימי נעוריהם (מתנגדים, חסידים), חברים לדעה, בתורה ועבודה; דרכם בפולמוס הדעות ואמונות; יחוסם למתנגדים שונאיהם מבחוץ ולחולקים עליהם מבפנים, מבין חסידי פולניה, גליציה, אוקרינה, למשל; פעולתם הצבורים והמדינות; מכתבים הן בעניני תורה ועבודה והן בענינים מעין תשובות ועצות על שאלותיהם של אנ"ש; שיחות על ענינים מענינים שונים; פתגמים, בדיחות וחידודים; קטגוריא עליהם מצד גדולי התורה, המון העם, משכילים וכו'; ספורי מעשיות ואגדות.

(ב) מחלקת התיסדות קבוצי החסידים: כיצד התפשטה תנועת החב"ד בין המון ישראל, רבנים, לומדים, בע"ב, סתם יהודים ליטא, רוסיה הקטנה, רוסיה הלבנה, פלכי רוסיה הפנימית; בארצות המערב (אשכנז, אויסטריה, אונגריה, צרפת וכו'), המזרח הקרוב (אר"י), המזרח הרחוק (כינע,⁵³ יפנימה⁵⁴), אמריקה. ישובי אנ"ש בעשרות השנים האחרונות; מיסדיהם ומנהיגיהם; תעודות וכתבים וזכרונות בדבר התיסדותם של אלו; "מנינים" מיוחדים, "חוזרים" (חסידות); הגורמים להתיסדותם; באיזה מוסדות הצבור משתתפים בפועל ובאיזה להלכה בלבד.

⁵³ = סין.

⁵⁴ = יפן.

[יב]

להלן מופיעות שתי רשימות של אנ"ש בליטא, ונראה שהן כוללות (בעיקר עכ"פ) את אנ"ש בראקישוק. הרשימות כתובות בכתב־ידו של הרב ישראל נח חצקביץ,⁵⁵ רבה החסידי של קופישוק. לא ברור טיבן של רשימות אלו ולמה נועדו. העמדנו כאן רשימות אלו לזכרון־עדות לחסידים אלו, שלא יאבד זכרם. הי"ד.

רשימה ראשונה

שטראחאווקע אגאט	חיים רעזניקאוויץ
חנוני	אברהם חארמאץ
חנוני	ראובן נטול כץ
יוריסט "מליץ"	נחום טריפסקי
סוחר	יודל ריבאק
מורה דת ביבנה	זליג ארעלאוויץ
חנוני	צבי ייאקובאוויץ
חנוני	זלמן גאפאנאוויץ
רופא שנים	יעקב צינדעל
חנוני	אליעזר לעווין
חנוני	לייב סגל הלוי
לימינאדין פאבריקאנט	חיים בראיימאן
חנוני	אברהם זאלצמאן
צענאטין מאכער	שוואל גולאן

⁵⁵ אודותיו ראה ר' שלום דובער לויץ, תולדות חב"ד בפולין, ליטא ולטביא, ניו יורק תשע"א, עמ' לא-לב.

יוסף מילנער	רופא שנים
ירחמיאל רוך	חנוני
יעקב כץ	בלי עסק לע"ע
יודיל מיילאך	חנוני
מאיר בערקאוויץ	סוחר עצים
שלום קאליקער	סוחר
יהודה מעללער	פאבריקאנט
שלום יפה	חנוני
יעקב גיבאווסקי	חנוני
צבי הערץ שפירא	פאבריק של חבלים
יחזקאל סגל	סוחר עורות
גרשון מערקיל	חנוני
שעקונדא	זאדע פאבריק
שלמה רובין	חנוני
פורמאנסק	בעל הרחיים דפה
אברהם קור	חנוני
ליב וועגער	חנוני
יעקב קליכקמאן	חנוני
משה זאנועלאוויץ	חנוני
חיים מרדכי לעקאח	חנוני
זלמן זאקשטיין	חנוני

רשימה שנייה

אלחנן רוך, בן הבעל אכסניא של תורה,⁵⁶ מפצועי חברון,⁵⁷ האם פעריל איידא

יהושע העשיל באר הכהן, האם שרה רבקה

יצחק אליעזר, אחיו של רב הצבא,⁵⁸ האם איידא

יצחק באנק, הי' מנעוריו מתלמיד הרר"ש⁵⁹ הרב דפה, בן רבקה ביילא

זאב ראזינקעוויץ, מתלמידי תו"ת בליבאוויטש ובקרעמענצוק בהשנים תרע"ה ותרע"ו
ותרע"ז

חיים ישעי' אשכנזי, תלמיד ישיבות טעלוז ופניבו, בן שרה לאה

לייב רוך,⁶⁰ למד בהישיבה דפה בן פעריל איידא

פיוויש באר הכהן, בן שרה רבקה

[זליג ריף]

חיים פליישמאן, אברך נשוי

רפאל באר הכהן, שרה רבקה

מאיר רוך, למד בישיבה פה, פעריל איידא

רפאל גורוויץ, בן עטיל

משה מיכאילעוויץ, אברך נשוי

[מלך] יהודה מיילאך, אברך נשוי, גלדא שרה

חיים יצחק נחומאוויץ, נשוי

⁵⁶ ר' פסח רוך, נגיד מאנ"ש בראקישוק. נראה שהדברים מכוונים לכך שביתו שימש כאכסנייה לכ"ק אדמו"ר הריי"צ בביקורו בראקישוק באדר תרצ"א, ואם כן, רשימה זו היא מהשנים תרצ"א-תרצ"ג.

⁵⁷ ר' אלחנן רוך, תלמיד ישיבת סלבודקה וחברון. בהמשך שב לראקישוק, ונפטר בימי עלומיו בב' אדר תרצ"ג.

⁵⁸ הרב שמואל אבא סניעג, כיהן בתור הרב הראשי של צבא ליטא. לאחר המלחמה כיהן כרבה של מינכן. בערוב ימיו התגורר בבני ברק.

⁵⁹ הרב שמואל לויטין, רבה של ראקישוק.

⁶⁰ לימים מתושבי כפר חב"ד.

צעירים

נחום שליט, בעל מלאכה, בן טויבא

אשר דוב סגל, משרת בעסק החנות, בן חי'א

משה חמעלניק, למד בשיבות קטנות, ג"כ משרת בעסק החנות, חנה דינה

דוד חמעלניק, למד בשיבה דפה, ג"כ כנ"ל אחיו, האם חנה דינה

בצלאל אורסאהן, לומד מלאכת התפירה, בן פרומע דבורה

מרדכי שייטאוויץ, פחת, בן עטיל

שמואל ליברמאן(?), בן נחמא

דוד פלאך, בן עטיל

יעקב בודניאוו, בן יצחק קובליצער, בן רחל

אליעזר ריץ, בן דינה

ישראל גאפאנאוויץ, בן חי' זעלדע קיילא

נטול ווערמאן, בן פעריל

חיים קרוק

מענדיל שיין

דוב כהן בן זעלדע

ארי' רוך בן פעסא

שטרוואוויק יאגא	חיים ראזניקאוויץ
חטני	ישירהם חאראמא
חטני	חאובאן גטא ברא
יוריסט "אליף"	לחם טרעסני
סאחר	יאלא חאקא
אורה בת דשנה	זאג יעשא אלוף
חטני	צפי יאקאבאוויץ
חטני	זאג געצמאוויל
רובא שניץ	ידנה צעבא
חטני	אלייזע אמוץ
חטני	סאנדא סאג האו
אויפגאבן פאליניקא	תניס בעל נאמאן
חטני	ישירהם חאראמא
צאטאסן מאגא	סאחא גאווין
רובא שניץ	יאלא חאקא
חטני	יחאמא רע
בא. דעקאצא	יחאקא ברא
חטני	יאלא חאקא
סאחר אצא	אמא, קאמאוויל

[illegible]

זכרונות ר' ישעיהו גרטנר מתקופת ניס

ר' ישעיהו גרטנר היה בנו של רבי יחיאל גרטנר, אדמו"ר מלענטשנא.¹ רבי יחיאל גרטנר מילא את מקום אביו רבי יהודה באדמו"רות, והוא שימש באוטבוצק ובבריסל. ראיון-עדות זה נערך בז' טבת תשס"ח על-ידי מרת סיגל הולצמן, והוא מצוי בארכיון 'יד ושם'.

עדות זו מתארת היבטים משהות כ"ק אדמו"ר זי"ע בתקופת ניס. כ"ק אדמו"ר זי"ע והרבנית מרת חיה מושקא הגיעו לניס בשלהי מנחם אב ה'ת"ש, ושהו שם עד סיון תש"א.²

... כשאנחנו מגיעים לניס, אני לא יודע אם יש לאבא שלי איזו אינפורמציה, כלומר, לא זכור לי שהאיש הזה בטולוז אמר לי לאן להגיע, הוא אמר לי: תגיעו לניס.

איך ידענו להגיע למקום מסוים, אני אפילו לא רוצה לשער או לנחש שהייתה לאבא שלי הרבה אינפורמציה מוקדמת. אולי היה לו משהו, ואני לא יודע מאיפה ואיך, כי אני לא זוכר שאני הבאתי כתובות, הוא רק אמר לי ניס בגדול. אולי בכל זאת כן הבאתי כמה פרטים, וכל מה שנשאר לי בתודעה, זה שהוא אמר לי: תיסעו לניס ושם זה יהיה בסדר יחסית. הגענו לניס, עברנו ממש על-יד תחנת הרכבת, וברחוב של תחנת הרכבת, כמו בהרבה ערים באירופה, בכל מקום יש בתי-מלון. דווקא זה היה רחוב די נחמד, זה היה יחסית במרכז העיר, ואנחנו עוברים למלון שנקרא מלון רושאמבו (Rochambeau), שהוא מלון של שניים, שלושה כוכבים. יש לי גם צילום של תמונה שצילמתי אותו אחרי המון המון שנים. המלון הזה הוא מלון בעיקר לאורחים, שבאים לשם זוגות לירח דבש, כי ניס עצמה זה כזה מקום שאנשים נוסעים לשם לחופשות, או סוחרים שבאים ליום או כמה ימים. והנה אנחנו באים למלון הזה, ואנחנו לוקחים שני חדרים, בהתחלה חדר אחד ומיד אחר-כך עוד חדר, כשחדר אחד משמש לנו בסופו של דבר גם לינה בלילה וגם בשבתות לבית-כנסת, כלומר, כמקום לתפילה. לא בית-כנסת במובן של ארון קודש, במה, כיסאות וכל זה, אלא ברור שבמובן הכי מצומצם שיכול להיות. מניין זה עשרה אנשים שמסתדרים, ומתפללים ביחד. אז במובן המצומצם ביותר, אבל שם יש מניין, אומנם לא

¹ אגרת כ"ק אדמו"ר זי"ע אל רבי יחיאל גרטנר, אדמו"ר מלענטשנא, בקשר לנישואי בתו מרת חוה יהודית עם הרב מנשה קליין, אב"ד אונגוואר, נדפסה ב'אגרות קודש', כרך ח, עמ' קפד.

² ראה ר' יוסף יצחק מלול, שביבים מחיי הרבי והרבנית במדינת צרפת, ניו יורק תשפ"ב, עמ' 80-90.

בשבועות הראשונים, אבל זה מתפתח למניין ויש לנו שם את שני החדרים. עד כמה שזכור לי אנחנו נמצאים שם בקומה השנייה. בהתחלה כשאנחנו באים לשם, אנחנו לא יודעים שיש שם עוד משפחות יהודיות ודתיות, אבל מהר מאוד נודע לנו שמעלינו גר רבי מנחם מנדל שניאורסון, שהוא החתן של הליובאוויטשער של אותה תקופה.

ש: מי שיהיה אחר-כך הרבי מליובאוויטש.

ת: אינני זוכר אם הוא הגיע לפנינו, או שהוא כבר היה גר שם כשאנחנו הגענו. זה אותו רבי מנחם מנדל שניאורסון, שהפך להיות הליובאוויטשער רבי ב-1951 אחרי פטירת חותנו, ואפשר להגיד שהוא מלך כחמישים שנה. בעולם היהדות הוא מוכר וידוע והוא היה איש מאוד מאוד מיוחד. אבל בהתחלה אנחנו יודעים שהוא רבי מנחם מנדל שניאורסון, הוא איש מאוד פרטי, איש מאוד שקט. זו משפחה של שני אנשים, הוא ואשתו.

ש: אשתו היא הבת של הרבי בעצם?

ת: כן, היא הבת של הרבי, והיא גם מתנהגת כבת של רבי.

ש: איך?

ת: היא מתנהגת על-פי כל הכללים, אצולה. אפשר לראות את זה על הפנים, בלבוש, בהליכה, בתגובה, בכל דבר ודבר כמו אצולה ממש. הוא לבוש בצורה מאוד פדנטית, הוא מאוד נקי, מאוד מסודר. אני זוכר שהוא לובש ז'קט.

ש: מעיל קצר?

ת: כן, מעיל קצר. היה לו זקן, כובע כזה צרפתי נחמד. הוא הרבה יותר נגיש מאשר אשתו...

ש: אתה הבנת מי זאת, מי היא?

ת: כן, ידעתי.

ש: אתה היית מודע לחסידות חב"ד?

ת: כן, הייתי מודע, ואחרי תקופה קצרה ידעתי שזו אשתו של רבאיי שניאורסון, שהוא החתן של הליובאוויטשער רבי, שהיא בתו. גם אבא שלי הסביר לי מי זה ליובאוויטש, מי הם. ידעתי גם שהליובאוויטשער רבי בעצמו היה באוטווצק והייתה לו גם ישיבה באוטווצק. זאת אומרת, שליובאוויטש זו מילה שיכולנו לדעת עליה הרבה, ואבא שלי סיפר לי, והוא אמר לי שהוא מכיר אותו, שהוא מכיר אותו עוד מפולין ומרוסיה, כנראה מהתקופה שהאחות³ של אבא שלי התחתנה באזור שהוא היה גר ברוסיה בשנות העשרים. כי במלחמת העולם הראשונה הם היגרו לרוסיה

³ מרת זלטה, אשת ר' פנחס טודרוס אלטהויז, מחשובי עסקני חב"ד בארץ הקודש.

למספר שנים, אז שם הייתה ההיכרות שלהם. הוא בטח לא ראה אותו אחר-כך עד למלחמה ב-40'. כשהם נפגשו פעם ראשונה בבית-המלון, הם נפגשו כאנשים שמכירים אחד את השני, הם דיברו, וככה נוצר קשר. כשאני ראיתי אותו עם אשתו, כבר ידעתי מי זו אשתו. אני זוכר שתמיד כשהוא עבר, כשהוא היה נכנס ללובי של המלון, היה שם לובי קטן, זה היה מלון לא גדול, הוא היה פוגש אותי, והוא תמיד אמר שלום. אני חושב שהוא אמר את זה בצרפתית, אבל הוא התייחס אלי.

ש: בן כמה הוא היה אז?

ת: הוא היה אז אולי בן ארבעים ואולי קצת פחות, הוא היה צעיר יחסית.

ש: מתקבצת סביבם איזושהי חסידות?

ת: לא, עוד לא. אבל אנחנו בכל אופן מכירים אותו בתחילת הדרך, כשהוא דייר במלון כמונו, והוא גר בקומה השלישית, חדר מעלינו, יש להם חדר אחד. במרוצת הזמן כאשר אנחנו יוצרים, אפשר להגיד, בית-כנסת לשבת בחדר במלון, הוא מצטרף אלינו לתפילות.

ש: את החדר הזה אבא שלך שוכר?

ת: כן, כן, אבא שלי שוכר שני חדרים, כי אנחנו היינו ארבע נפשות והחדרים שם היו לא גדולים. היה ככה שאנחנו גרנו בחדר אחד, שזה החדר שאחר-כך גם בשבת שימש כמקום לתפילה, ושם התפללנו. החדר השני היה החדר ששם ההורים היו לנים, ושם זה היה גם פינת בישול מאוד מצומצמת, ששם חיינו בעצם את חיי היומיום.

ש: תיכף אני אשאל אותך, אנחנו נדבר בפירוט על התקופה שלכם בניס, אבל אני רוצה לעשות רגע באמת מין פאוזת כזאת, ולדבר קצת על הרבי, על התקופה הזאת רק בהקשר של הרבי מליובאוויטש. אני מבינה שהוא חי שם חיים פרטיים?

ת: כן, הוא חי שם חיים פרטים לחלוטין. יש אנשים שידועים שהוא החתן של הרבי מליובאוויטש, אלה שהייתה להם איזושהי ידיעה על ליובאוויטש או קשר. אינני יודע כמה אנשים מבריסל ידעו, אבל אנשי אנטוורפן בטח ידעו, כך אני מניח, השם ליובאוויטש היה ידוע.

ש: אבל הייחוס היה של אשתו, היא הייתה הבת של הרבי.

ת: כן, היא הייתה הבת של הרבי, זה היה ידוע, אבל בכל אופן הוא תופס מקום, כי יש להם קרבה משפחתית, מכיוון שגם הרבי נקרא שניאורסון, וגם הוא נקרא שניאורסון והוא החתן. זאת אומרת, אני לא יודע אם היו שם בני-דודים שהתחתנו בעבר, בכל אופן גם הוא היה שניאורסון, זה לא שם שהוא אימץ, אלא זה היה השם שלו.

ש: אתה יודע מאיפה הוא מגיע למלון הפליטים הזה בניס?

ת: אני לא הייתי מתייחס למלון הזה כאל מלון פליטים, כי רוב האנשים שם לא היו פליטים. אנחנו היינו שלוש משפחות שם שהיינו פליטים, אבל הפונקציה של המלון זה לא היה של פליטים.

ש: היו שם עוד דיירים, המלון ממשיך לתפקד כמלון?

ת: כן, המלון מתפקד כמלון במאה אחוז, באים לשם אנשים, ויוצאים אנשים, באים ויוצאים. זה לא מלון גדול, זה מלון של איזה ארבע חמש קומות, אני לא יודע כמה עשרות חדרים היו שם, זה מה שהיה, זה היה מלון צנוע עם לובי קטן. דרך אגב, אלה שהיו מפעילים את המלון, או שהיו אחראים לחיי היומיום במלון בקבלה הם זוג מאוד נחמד, שהיא נוצרייה והוא יהודי. גם זה חשוב לנו בטווח המיידי וגם מעבר לכך, שהוא היה מקור אינפורמציה.

ש: כשאתם נרשמים שם במלון מבקשים מכם תעודות?

ת: אני לא יודע, אני באמת לא יודע.

ש: אתה חושב שאתם נרשמים שם בשם שלכם היהודי?

ת: כן, אנחנו נרשמים בשם שלנו, זה אני יודע, זה השם שלנו.

ש: כלומר, הפרטים הם גלויים?

ת: כן, אנחנו נמצאים שם עם כל הפרטים שלנו, ויש לזה השלכות אחר-כך כשבאים להתעניין בכל בתי-המלון על שמות של זרים וכן הלאה.

ש: בוא נחזור לרבי מליובאוויטש.

ת: הרבי מליובאוויטש, שאני מתייחס אליו כאל הרבי מליובאוויטש, כי אחר-כך הוא היה הרבי מליובאוויטש. אז הוא היה הרב שניאורסון, הוא גר שם, ואמרתי כבר, שהוא התנהג כאיש פרטי מאוד, הוא היה הרבה בחדר שלו. לא ראיתי אותו יוצא הרבה, אבל הוא יצא לטייל, הוא טייל עם אשתו ולפעמים לבד. אחר-כך הוא הצטרף למניין שהתקיים אצלנו בחדר במלון לתקופה מסוימת. כדאי לזכור שאנחנו מגיעים לניס בערך באוקטובר-נובמבר, משהו כזה. לגבי זה עוד היה כעין המשך של הקיץ, כי שם מזג האוויר הוא נוח יותר וקל יותר, אבל בכל אופן זה היה כבר תחילת החורף. הרב שניאורסון עזב בשנה הבאה ב-41' באמצע הקיץ, זאת אומרת, שכל התקופה של הקשר איתו היא בערך כשבעה, שמונה חודשים מקסימום.

ש: כמו שאמרנו, בוא נתרכז רגע קצת ברבי, כי זה פשוט מעניין מאוד. אתה יודע מאיפה הוא הגיע למלון?

ת: מה שלנו ידוע שהוא הגיע מפריז, אבל אם התחנה האחרונה הייתה פריז ולא הייתה איזו תחנת מעבר או שהוא היה גם בערים אחרות, אנחנו לא יודעים, אנחנו ידענו שהוא הגיע מפריז.

אני גם לא זוכר אם הוא היה שם במלון כבר לפנינו או שהוא הגיע קצת אחרינו, אבל הוא הגיע באותו פרק זמן, והוא לא היה שם מעבר לאמצע הקיץ של '41.

ש: מן הסתם הוא היה כמוכם חסר נתינות צרפתית?

ת: אני לא יודע מה הייתה הנתינות שלו, אין לי מושג אם הוא היה פולני, יכול להיות, או שהייתה לו אולי אזרחות אחרת, כי אני שמעתי שהוא למד גם בברלין באיזה פרק זמן.

ש: הוא למד גם בסורבון, זה אנחנו יודעים, אבל הוא למד גם בברלין?

ת: כן, הוא למד גם בסורבון וגם בברלין, אבל בדיוק איזה נושאים הוא למד אני לא יודע. אני כן שמעתי כשהייתי בנים, שהלימודים שלו היו לימודים אקדמיים בתחום ההנדסה, כולל מתמטיקה וכן הלאה, זה פחות או יותר. זה התאים לנו בגדול, כי אחרת מה הוא נסע ללמוד שם? אם הוא למד פילוסופיה זה היה יותר מתאים בברלין, ואם דברים אקדמיים שימושיים, זה היה בתחום ההנדסה או הארכיטקטורה או מדעים מדויקים, זה היה בפרז. לגבי הסורבון, שמעתי שהוא למד בסורבון, אבל אינני בטוח.

ש: זה מה שבאמת אומרים, שהוא למד בסורבון.

ת: כן, אבל אינני בטוח, וזה גם לא עניין אותנו כל-כך, או עניין אותי, הציבור שלו יודע.

ש: לאבא שלך לא היה קצת מוזר, שכזה בן-אדם שבא, או לפחות נישא לכזאת משפחה, לומד לימודים אקדמיים? אני שואלת דווקא לגבי אבא שלך.

ת: אני לא יודע, אבל אני חושב שאני יכול להבין את אבא שלי אם הוא כיבד אותו, והוא כיבד אותו מאוד, שהוא ראה אותו מצד אחד כחתנו של הרבי, אבל הוא איש שבכל זאת היה מהעולם הגדול, מאירופה. באירופה יש התפתחות, אירופה לא נשארת השטעטל של רוסיה ששגאל מצייר אותה, אלא היא מתפתחת, והוא לא נשאר ברוסיה. מה הכיוונים שלו? הוא בטח לא ידע, אבל בכל אופן הוא לא היה איש להיות רב, הוא לא חתר לתחום הזה. אולי זה דווקא היה דבר שמצא חן בעיני אבא שלי, שהוא לא בטלן, הוא לא בן-אדם שאין לו יעד, יש לו וזה התחום, אבל מה שיהיה הלאה זה משהו אחר. אני בטוח שהדבר הזה בכלל הפריע לאבא שלי. הוא הכיר את האיש, את המקור שלו ואת הסביבה שלו, ואני חושב שהוא מאוד התרשם ממנו. הוא מאוד כיבד אותו, זה אני זוכר. אני פעם אספר על המפגש של הרבה הרבה שנים מאוחר יותר, בעצם בשנת '51, שהם נפגשו בניו-יורק, לפני שאבא שלי נסע לביקור, למה שאנחנו קראנו אז פלשתינה, שזה היה כבר אז ארץ-ישראל, כשהוא נפגש איתו במפגש לילי כזה, כי הרבי היה מקבל בכל מיני שעות. אני בהודעה מוקדמת של מספר שעות דרשתי שאבא ייפגש עם הרבי, כי הוא נוסע לפגוש את אחותו, שהרבי כמוהו הכיר אותה. בילינו שם שלוש שעות במחיצתו.

ש: כשהוא כבר היה הרבי?

ת: כן, ברור כשהוא כבר היה הרבי בילינו במחיצתו שלוש שעות בלילה בשעה מאוחרת משעת חצות עד שלוש לפנות בוקר, ואני באותו חדר עומד בצד ומקשיב לשיחה בינו ובין אבא שלי. אבל זה בפעם אחרת כשאני אחזור אליו כשנסגור את המעגל בין אבא שלי לבין הרבי. אז ככה שאני לא מופתע אם זה בכלל לא הפריע לאבא. אמרתי שהרבי היה איש פרטי, אני לא יודע בדיוק מה הוא עשה כל יום, לאן הוא הלך או מה הייתה ההיכרות שלו. בכל אופן הוא היה גר בפריז ובצרפת, הוא הכיר יותר את המקום הזה שקוראים לו צרפת. אנחנו לא היינו בעצם בצרפת, אנחנו הגענו רק אז. בעיר היו בתי-כנסת שרובם היו סגורים והיו גם כמה שטיבלעך, או כמה בתי-כנסת אד-הוק שנוצרו, אז הוא התפלל שם, ואחר-כך הוא התחיל להתפלל אצלנו כשהיה אצלנו המניין. אחר-כך כשהמניין אצלנו גם הופסק, אולי בגלל שלא היה לנו מניין, מכיוון שלא גרו מספיק אנשים בסביבה, אז הוא שוב הלך לאותו בית-כנסת שאחר-כך גם אבא שלי הלך לשם, והתפללנו שם בחגים. לא זכור לי איזשהו אירוע של אנשים שהתקבצו סביבו, לא זכור לי אף פעם דבר כזה. כנראה ידעו מיהו, וכיבדו אותו בשל מי שהוא היה, אבל לי תמיד הצטיירה תמונה שלו של איש מאוד פרטי. למה זה קרה? יכול להיות בגלל שהוא לא היה אז הרבי מליובאוויטש, זה היה טבעי. הוא היה איש חשוב, איש מקורב, אבל הוא לא היה הרבי מליובאוויטש. היום כל-כך הרבה שנים אחר-כך, כשאני מדבר עם בני משפחה ועם ילדים שגדלו בליובאוויטש, אצלם זה קצת קשה להבין איך זה שהוא לא ישב עם אנשים, שלא התקבצו סביבו אנשים. לי זה מאוד מובן, כי אז הוא לא היה אדמו"ר, הוא עוד לא היה הרבי, ואולי אצלו להישאר איש מאוד פרטי היה מאוד חשוב. ככה אני רוצה לתאר לעצמי.

ש: אתה אומר שבכל זאת היו כמה פעמים, הייתה תקופה שהוא בא להתפלל איתכם במניין שלכם?

ת: כן, הוא התפלל איתנו תקופה מסוימת, כל זמן שהיה אצלנו מניין הוא היה בא אלינו, כי אצלנו זה היה רק בשבת, ויתר הזמן הוא הלך לשם לבית-הכנסת להתפלל. אני זוכר שגם אבא שלי הלך לשם להתפלל, הרבי ישב במקום מכובד במזרח קדימה, אבל מעבר לזה אני לא זוכר איזה שהן תכונות נוספות, איזה שהם דברים מסביב, איזה שהן התרגשויות נוספות.

ש: אתם ידעתם על הקשר שיש בינו לבין הרבי דאז, האבא של אשתו, מארצות הברית לניס כדי לנסות להוציא אותו משם? היו על זה דיבורים?

ת: אנחנו ידענו, שמענו ממנו שחמיו נמצא בארצות-הברית, הוא הגיע לשם במרץ '39. את כל ההשתלשלות וכן הלאה זה למדתי כשהייתי בוגר יותר, אבל ידענו ממנו שחמיו שהיה אז הרבי נמצא שם בארצות-הברית. לא זכור לי ששוחחו, או שהוא סיפר, ואולי הוא כן סיפר לאבא שלי, שעושים מאמצים שגם הוא יגיע לארצות-הברית.

ש: להוציא אותו משם.

ת: כן, להוציא אותו מצרפת לארצות-הברית, זה לא זכור לי, ואני לא יודע פרטים על כך. אבל עובדה שבאמצע '41 הוא נסע.

ש: הוא מגיע לארצות-הברית.

ת: כן, הוא מגיע לארצות-הברית.

ש: אתה לא יודע איך?

ת: לא, אני לא יודע איך, כלומר, על התהליך של קבלת הוויזה, ומי פעל למענו, אין לי מושג.

ש: אנחנו מדברים על קיץ '41, שזה כבר בשלבים שבהם לצאת מאירופה זה היה מאוד לא פשוט.

ת: כן, זה היה מאוד קשה. אני לא זוכר אם הוא עובר דרך פורטוגל או משהו כזה.

ש: אתה לא יודע את הסיפור, אז בוא נניח לזה...

*

... אני כבר משנת הלימודים הראשונה ב-'44, כשמצד אחד המלחמה עוד בתוקף, יש עדיין מלחמה, רק שגמר המלחמה באירופה היה מוקדם יותר מאשר מיפן, שזה היה שלב ב', נדמה לי שזה היה באפריל '45. כבר בשנת הלימודים, שמבחינתנו זה היה מיד אחרי סוכות של '44, אני נוסע למונטריאול. למה למונטריאול? כי בטורונטו לא היה חינוך מספיק שאבא שלי רצה בשבילי. הייתי מספיק גדול כדי להיכנס לתיכון, שנה ראשונה של תיכון עם ילדים בגיל הזה בלימודים ישיבתיים, אבל בטורונטו לא היה דבר כזה. בטורונטו היה בית-ספר של יום ראשון והיה גם תלמוד תורה אבל לגיל צעיר יותר, אולי גם לגיל מבוגר, יותר, אבל זה לא התאים לאבא, אני לא יודע. הוא שמע שבמונטריאול ישנם ליובאוויטשער, שרק אז התאגדו שנה קודם. הם היו פליטים מפולין שהגיעו לשנחאי, וקראו להם הקבוצה משנחאי, כי דרך שנחאי הם הגיעו לקנדה למונטריאול, והם פתחו ישיבה. גם הם היו יוצאי דופן, עוף מוזר לגבי כל יהודי במונטריאול. דרך אגב, הציבור הדתי בטורונטו והציבור הדתי במונטריאול היה שונה בתכלית. מונטריאול הייתה יותר ליברלית, פחות מלומדת, יותר יוצאי רומניה ועוד מקומות, אבל לא כל-כך פולין. טורונטו הייתה מאוד קהילתית, תשעים אחוז מהיהודים שם היו יוצאי פולין. לכל שטעטלע ולכל עיירה בפולין הייתה נציגות בטורונטו, לאו דווקא בגלל המלחמה, אלא אלה היגרו החל מ-1905, במיוחד בשנות העשרים, והם יצרו להם מה שנקרא לאנדסמאנשאפטן, שאלה המילים הראשונות שאני למדתי שם. הם היו מאוד מאורגנים וכך גם עד עצם היום הזה, והיה נחמד להיות בטורונטו. אבל מונטריאול היה מקום לימודים והייתי שם בתנאי פנימייה. אבל למעשה לא הייתה שם פנימייה, אז גרתי אצל אחר הר"מים, שנדמה לי שהישיבה שילמה לו עשרה דולר לחודש, היה לי שם חדר, ואכלתי בשישיה. היינו כעשרה בנים שם ואנחנו היינו ההתחלה של תיכון, אני התחלתי את התיכון. אם הייתי מתאים לתיכון או לא בזמן ההוא אני לא בטוח, כי היה חסר לי המון, אבל הייתי פנוי ללמוד. היינו עשרה בנים ממשפחות טובות, ולמדתי שם שנתיים.

ר' ישעיהו גרטנר